

Rikskommissær Josef Terboven og Vidkun Quisling utnevner de kommissariske statsråder til ministre. Oslo 25. september 1941. Utsnitt av bilde. Foto: Ukjent / Riksarkivet

Tvangsstyringen av arbeidslivet under hakekorset 1940–1945

Diktat og kollaborasjon

Forced labour as policy in occupied Norway 1940–45

Gunnar D. Hatlehol

Postdoktor / PhD

Institutt for historiske studier, NTNU

E-post: gunnar.hatlehol@ntnu.no

SAMMENDRAG

Mens arbeidsløshet hadde vært et større problem i Norge gjennom mellomkrigstiden og frem til 1940, ble arbeidskraftmangel et alvorlig problem for den tyske okkupasjonsmakten i årene som fulgte. Artikkelen tar for seg hvordan okkupasjonsmakten i samspill med Nasjonal Samling og norsk statsforvaltning tvangsregulerte arbeidslivet for å forsyne tyske arbeidsplasser i Norge med norske arbeidere da det ganske tidlig i okkupasjonen ble slutt på den store tilstrømningen av frivillige nordmenn. Ved hjelp av lovgivning innført av NS-myndighetene ble 50 000–60 000 nordmenn fra høsten 1940 tvangsutskrevet til arbeid for tyskerne. Gjennom en avtale som okkupasjonsmyndighetene tvang frem mellom Norges Arbeidsgiverforening og LO, ble dessuten lønnsnivået for bygg- og anleggsarbeid presset kraftig ned. Bakgrunnen var at lønnsutgiftene til det betydelige antallet norske arbeidere ved tyske anlegg, betalt gjennom uttak fra Norges Bank, ikke skulle bli en belastning for okkupasjonsøkonomien. Tvangsutskrivningene fikk etter hvert fellesbetegnelsen «Nasjonal arbeidsinnsats». De pågikk i lange perioder i stillhet, med vesentlige unntak av to større mobiliseringsaksjoner våren 1943 og våren 1944, som begge endte mer eller mindre i fiaskoer. Da det var gått så langt, fikk også den norske motstandsbevegelsens aksjoner innvirkning på okkupasjonsmaktens hell med å bruke prosjektet «Nasjonal arbeidsinnsats» til å bøte på egen arbeidskraftmangel. Tross de tyske okkupasjonsmyndighetenes motforestillinger fra sommeren 1944 valgte NS-myndighetene å videreføre «Nasjonal arbeidsinnsats» like inn i 1945. De norske tvangsarbeiderne i Norge under den andre verdenskrig er i det store og hele en glemt gruppe i norsk historieskrivning.

Nøkkelord

Okkupasjonen 1940–45, arbeidsformidling, tvangsarbeid, lønnspolitikk, Nasjonal arbeidsinnsats

ABSTRACT

Due to an acute shortage of labour, the German occupation authorities resolved to the forcible conscription of Norwegian men and women. This was done by the use of law, introduced in collusion with the collaborationist Norwegian Nazi authorities. The laws were introduced in stages: the first one on 10 October 1940, applied on unemployed persons, followed by another law on 9 July 1941, which allowed for the conscription of Norwegians already in employment, for a six-month long duty. Lastly, on 22 February 1943, a new law permitted the authorities to force Norwegians into labour for an indefinite period of time. While not being held in confinement, the Norwegian could risk punishment if they neglected the work or tried to leave their employer. They were granted salaries as well as a number of social security rights. The wages, however, were kept low as a result of an agreement officially entered into between the Norwegian National trade union centre and the Norwegian Employers' Confederation, but in reality forced upon them by the occupation authorities. Most of the conscripted workers came from jobs in trade and commerce. In total around 50–60,000 Norwegians were conscripted for work for the Germans. Organisation Todt, the employer with the greatest demand for labour, mustered at any time between 15,000 and 20,000 Norwegian workers, which was invariably fewer than they had hoped for. When the supply of Norwegian workers was exhausted, the Germans turned to the use of Soviet prisoners of war, as well as civilian workers from other nations.

Keywords

German occupation 1940–45, employment, forced labour, pay policy, national work effort

Arbeidsledighetsproblemet herjet Norge gjennom 1930-årene og like til Tysklands invasjon og okkupasjon av Norge våren 1940. Den tyske okkupasjonsmakten satte i gang en omfattende byggevirkosomhet i landet og støttet seg særlig til norsk arbeidskraft. Nordmenn strømmet frivillig til tyske arbeidsplasser våren og sommeren 1940, dels lokket av høyere lønninger, dels for å komme inn i arbeidslivet igjen. Arbeidsløsheten falt kraftig, men det kom aldri mange nok nordmenn til å møte okkupasjonsmaktens uopphørlige arbeidskraftetterspørsel, og da sommeren gikk over i høst ble tilstrømningen av frivillige merkbart svakere. Stilt overfor denne situasjonen innstilte tyskerne seg på å supplere frivillig rekruttering med bruk av tvang for å skaffe norske arbeidere til sine bygg og anlegg.

Norge var underlagt et tysk sivilt okkupasjonsstyre, ved et Rikskommissariat ledet av rikskommissær Josef Terboven. Som et redskap for å kontrollere den eksisterende norske statsforvaltningen utnevnte han et Nasjonal Samling-dominert kommissarisk statsråd den 25. september 1940. Som det eneste politiske partiet okkupasjonsmyndighetene tillot, og med en felles ideologisk dagsorden, opererte Nasjonal Samling, under dets leder Vidkun Quisling, i spenningsfeltet mellom egne særinteresser og okkupasjonsmyndighetenes interesser. Siden det var et overordnet mål for NS å beholde sin nyvunnede posisjon, og denne var prisgitt okkupasjonsmaktens nærvær, sammenfalt partiets interesser som regel med Tysklands, så også i arbeidsstyringspolitikken.

Artikkelen vil ta for seg nettopp denne politikken og institusjonene som stod bak dirigeringen av arbeidskraft. I historieforskningen har temaet frem til i dag vært minimalt behandlet. Bak de eneste nevneverdige bokutgivelsene – ingen av dem er historiefaglige, utgitt i 1946 og 1986, står henholdsvis Morten Tuveng og Hans Luihn. Førstnevntes sentrerer rundt arbeidsløsheten under okkupasjonsårene og vektlegger statistiske utviklingstrekk, mens Luihns omhandler statens arbeidsformidlingsinstitusjoner i en hundreårsramme og berører de andre aktørene flyktig.¹ Dette forsøket på å vise hvordan norsk lovgivning ble anvendt for å imøtekomme tyske arbeidspolitiske interesser, tar følgelig utgangspunkt i arkivkildestudier.

ET LOVMESSIG GRUNNLAG FOR TVANGSUTSKRIVNINGER AV NORDMENN LEGGES

Josef Terboven godkjente den 28. september 1940 en forordning «til sikring av arbeidskraftbehovet for arbeid av særlig betydning». For første gang innførte dermed okkupasjonsmakten lovbestemmelser for å tvinge nordmenn til å ta arbeid for tyskerne. Av legitimitetsgrunner fant okkupasjonsmyndighetene det best å overlate det formelle vedtaket og selve iverksettelsen av forordningen til norsk statsforvaltning, som også lojalt fulgte okkupasjonsstyrets føringer. Den 8. oktober kunne Sosialdepartementet presentere det de kalte «Forordningen om arbeidsformidling». Denne påbød alle arbeidføre arbeidsledige å melde seg ved den lokale arbeidsformidlingen, og påla arbeidsgiverne å innhente arbeidskontorets samtykke ved alle nyansettelser.² Personene det gjaldt kunne bli anvist arbeid myndighetene betegnet som spesielt betydningsfullt og maktpåliggende. Ved utskrivningene skulle hensyn tas til personenes ytelsesevne, alder, samt fortrolighet med den typen arbeid det gjaldt, og pliktiden deres ble derfor redusert til maksimalt tre måneder.³

Den 27. mars 1941 trådte Sosialdepartementets «Forordning om begrensning i retten til å bringe arbeidsforhold til opphør», i kraft. Norske arbeidere innenfor 23 ulike næringer, inkludert arbeidstakerne ved samtlige av Wehrmachts (det tyske forsvarets) virksomheter, måtte heretter innhente Direktoratets samtykke for å kunne slutte i sine jobber. Strengt kriterier gjaldt for å få et slikt samtykke. Straffer med bøter og opptil tre måneders fengsel skulle bli reaksjonen mot enhver som forsøkte å forlate sin arbeidsgiver.⁴ Retrettmuligheten for arbeiderne ved tyske anlegg ble på denne måten forsøkt avskåret.

Den tyske halvmilitære statlige byggeorganisasjonen Organisation Todt (OT) startet opp sine første byggeaktiviteter i Norge i mai 1941. Sammen med Wehrmachts nye byggeoppdrag, samt oppstarten av lettmetallprogrammet til A/S Nordag, I.G. Farben og Nordisk Lettmetall, skapte det et forsterket trykk på arbeidsmarkedet, som vinteren 1940–41 hadde vært preget av den innskrenkede virksomheten ved en del sesongbetonte næringer som

1. Tuveng 1946 og Luihn 1986.
2. Tuveng 1946: 102.
3. Riksarkivet (RA), Organisation Todt-arkivet (RAFA 2188), arkivdel 2 (OT2), He 4. Forordning i fulltekst.
4. Justisdepartementet 1942: 208–210.

bygg- og anleggsbransjen. Men nå stod en ny sesong for døren og konsekvensene ble merkbare: Den registrerte arbeidsløsheten i Norge, blant en samlet voksen befolkning på 1 105 000 menn og 1 174 000 kvinner, falt fra 42 461 i slutten av mars til 16 571 ved utgangen av mai; en måned senere var den halvert til 8 446.⁵ Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetsstrygd var samtidig i ferd med å skifte preg: Fra å være en arbeidsformidler gikk det over til å bli et organ for styring av arbeidskraft. Hittil hadde bare arbeidsledige blitt dirigert til tyske arbeidsplasser, under trusselen om ellers å frata dem arbeidsløshetsstrygden. Nye ytre betingelser og behov førte til utformingen av regelverk som tillot utskrivninger av nordmenn som allerede befant seg i et arbeidsforhold. Første skritt var forordningen om «arbeidshjelp til jord- og skogbruk», satt ut i livet den 27. mai 1941. Bestemmelsen la til rette for tvangsutskrivning av norske arbeidere for manuell innsats i disse næringene, tidsbegrenset til tre måneder.⁶

I kjølvannet av Tysklands invasjon av Sovjetunionen den 22. juni 1941, beklaget Terboven seg over at prestisjetunge byggeoppdrag ikke kom i mål som følge av mangel på arbeidskraft. Han ga klarsignal for en ny forordning som skulle sikre flere nordmenn til arbeid innenfor «særlig viktige» samfunnsområder. For første gang brukte Terboven nå betegnelsen tjenesteplikt i forbindelse med arbeidsrekrutteringen. Han siktet til tvangsutskrivninger. Lederen for Rikskommisariatets hovedavdeling Volkswirtschaft, Carlo Otte, fulgte tidlig i juli opp med å fastsette forordningens konkrete bestemmelser.⁷ «Midlertidig forordning om arbeidshjelp til særlig samfunnsviktige arbeidsoppgaver», var en noe troskyldig ordlyd som antydte at Rikskommisariatet forstod at forordningen kunne komme til å skape mye uro. For å unngå motbør fra befolkningen ble det gått varsomt frem.

Avdeling Arbeit und Sozialwesen, under hovedavdeling Volkswirtschaft, førte det overordnede tilsynet med arbeidsforholdet til alle nordmenn ved tyske arbeidsplasser, og fungerte som bindeleddet mellom tyske sentralmyndigheter og norsk statsforvaltning. Avdelingen skulle administrere forordningens virkeområder, som Sosialdepartementet formelt vedtok den 9. juli og Direktoratet iverksatte. Det ble nå fritt frem for arbeidsformidlingen «å pålegge enhver arbeidsfør person å utføre arbeid på anvist arbeidssted». Den som nektet risikerte bøter og fengselsdommer i opptil tre måneder, avsagt av norske domstoler, foruten tvangshenting til arbeidet.

Forordningen av 9. juli 1941 dannet et veiskille ved å være direkte innrettet mot tyske krigsbehov. I starten omfattet den utskrivninger til OT, A/S Nordag, Wehrmacht, krigsviktig bergindustri, samt hjemmeflåten. Snart ble imidlertid forordningen også benyttet til å utskrive nordmenn til arbeid ved det tyske fiskeindustriforetaket Frostfilet A/S, så vel som til sildolje- og fiskemelsfabrikker.⁸ Wehrmacht likte slike omstendelige disposisjoner dårlig. Den militære ledelsen ønsket selv å forbeholde seg retten til å avgjøre hvilke byggeoppgaver som først burde tas tak i, og Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, generaloberst Nikolaus von Falkenhorst, forlangte å få den tilgjengelige norske arbeidskraften kanalisert

5. RA, Documents Section (RAFA-2200), F 36. Årsrapport Abteilung Arbeit und Sozialwesen 1941, 7.1.1942. Av Norges befolkning var 988 000 menn og 409 000 kvinner yrkesaktive i 1939. Tuveng 1946: 57.

6. Tuveng 1946: 105.

7. RA, Organisation Todt-arkivet, arkivdel 1 (OT1), E2b 4. Notat Carlo Otte, 3.7.1941.

8. RA, Documents Section, F 36. Årsrapport Abteilung Arbeit und Sozialwesen 1941, 7.1.1942.

til sine mest prioriterte byggeforetak.⁹ De forskjellige høyere kommandoene ved Wehrmachts tre forsvarsgrener meldte inn sine behov, som deretter ble videreformidlet til Sosialdepartementet.¹⁰

Jobben med å fremskaffe alle nordmennene falt på arbeidskontorene som var bredt ut over hele landet og underlagt Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetstrygd. Der hvor arbeidskontorer ikke fantes, håndterte trygdekassens forretningsfører oppgaven, i egenskap av ombudsmann for arbeidsformidlingen. Grepet sikret Direktoratet representasjon i samtlige av landets kommuner.¹¹ Nordmennene som arbeidsformidlingen utskrev fikk betegnelsen tjenestepliktige, slik som også ble vanlig ellers i det tyskokkuperte Europa. For Wehrmacht handlet det om å sette inn norsk arbeidskraft der hvor egne tyske mannskaper ikke strakk til.

På kort sikt uteble de ønskede gevinstene. Allerede i slutten av juli 1941 viste det seg at byggeplassene mottok langt færre tjenestepliktige enn forventet. Mangelen hadde dels sammenheng med en ordre fra Terboven om bare å gjøre sparsommelig bruk av tjenesteplikten. Samtidig var antallet nordmenn tilgjengelige for utskrivninger langt fra ubegrenset: Mange hadde jobber som fritok dem for tvangsutskrivninger. Stilt overfor dimensjonene til Wehrmachts byggeprosjekter, innså Rikskommisariatet at ambisjonsnivået måtte senkes. Byggearbeider ble innstilt og arbeiderne flyttet mellom byggeplassene, slik at i hvert fall de prioriterte veianleggene skulle kunne fullføres etter planen. Men også dette hjalp bare et stykke på vei, og i den grad Wehrmacht hadde arbeidere å omdisponere.¹² Underskuddet gjorde seg gjeldende stort sett overalt hvor tyskerne drev økonomiske virksomheter.

Wehrmacht mottok på sin side 10 000 utskrevne nordmenn sommeren 1941, men i neste omgang fulgte en anmodning fra Wehrmachtbefehlshaber Norwegen om ytterligere 15 000 arbeidere. Okkupasjonsmaktens behov syntes umettelig. Tilførsler av nye tjenestepliktige nordmenn kunne bare bøte på deler av arbeidskraftmangelen, for på grunnlag av bestilte byggematerialer anslo man at Rikskommisariatets og Wehrmachts 80–90 000 norske arbeidere på de prioriterte anleggene var 26 000 for lite.¹³ Innen høstens anmarsj måtte de syv strategisk viktige og prioriterte veiene være ferdigstilt, krevde Falkenhorst. Arbeidskraftmangelen gjorde det umulig å innfri målsettingen for de fire veiene i Nord-Norge. Avdeling Arbeit und Sozialwesen anså mer aktiv bruk av tjenestepliktbestemmelsene for å være den eneste farbare løsningen, men mente at det umiddelbart ville være mest hensiktsmessig å overføre arbeidere som var blitt til overs etter innstilte veiarbeider.¹⁴

Utpå sensommeren erfarte Wehrmacht og deres tilknyttede sivile firmaer at henvendelsene til Direktoratet om tildeling av ytterligere norske arbeidere ble nedprioritert. Direktoratet forsøkte nemlig å møte OTs og lettmetallprogrammets noe lavere arbeidskraftbehov først, ikke minst siden etterspørselen uansett ikke lot seg dekke. De forbigåtte byggherrene

9. Bundesarchiv Militärarchiv, Freiburg (BA-MA), Wehrmachtbefehlshaber Norwegen (RW 39), RW/39/123. Tätigkeitsbericht für den Monat Juli 41, 31.7.1941, AOK Norwegen/O.Qu./Qu.2.

10. RA, OT1, E2b 4. Brev WBN (Feuerstein) til RK Abt Arbeit u. Sozialwesen, 30.7.1941.

11. Luihn 1986: 143.

12. RA, OT2, He 4. Brev RK Technik til RK Dienststelle Alta, 31.7.1941.

13. RA, OT2, He 4. Månedrapport RK Technik til Generalbevollmächtigter für die Regelung der Bauwirtschaft (GB-Bau), 7.8.1941.

14. RA, OT2, He 4. Brev RK Technik til RK Arbeit und Sozialwesen, 14.8.1941.

kom med kritikk og trusler om anmeldelse for sabotasje, noe Direktoratet opplevde som ubehagelig og urettferdig ettersom de her bare utførte Rikskommisariatets instruksjoner, og ba derfor avdeling Arbeit und Sozialwesen den 18. september «gi de militære myndigheter de nødvendige orienteringer herom slik at unødige friksjoner kan unngås». ¹⁵ Samtidig er det klart at Direktoratet langt fra neglisjerte krigsmaktens krav om arbeidskraft i tiden frem mot sommeren 1942, noe tallrike pålegg til nordmenn om å ta arbeid for Wehrmachts tre forsvarsgrener vitner om. ¹⁶ Direktoratets omdirigeringer av nordmenn til arbeid mer direkte tilknyttet norske økonomiske interesser, fortsatte samtidig som før, med hjemmel både i forordningen av 8. oktober 1940 og forordningen om «arbeidshjelp til jord- og skogbruk» av 27. mai 1941.

Bare et eneste konkret skritt ble tatt for å utfordre arbeidsformidlingens hegemoni over tvangsutskrivningene. Loven av 21. desember 1942, for gjennomføringen av «uoppsettelige arbeidsoppgaver» påkrevd av «viktige stats- eller samfunnsinteresser», bemyndiget Quisling til å la «visse fylker treffe bestemmelse om at enhver som har bopel eller fast opphold i fylket skal for en begrenset tid kunne pålegges på anvist arbeidssted innen fylkets grenser å utføre arbeid». ¹⁷ Den hadde et nødløsningens preg, til bruk ved akutte arbeidskraftbehov, med en virkeperiode begrenset til utgangen av 1943, men skilte seg ut ved å gi lensmenn og fylkesmenn oppgaven med å utskrive nordmenn. Rogaland skulle imidlertid bli eneste fylke hvor loven ble satt ut i livet, og bare tyske militære byggeplasser som kystbefestningsanlegg og Sørlandsbanen ble tilgodesett med arbeidskraft.

På lokalt nivå kunne utålmodighet med systemet føre til at tyskerne presset arbeidsformidlingen eller tok seg til rette. For eksempel hadde Rikskommisariatets Kristiansandkontor sommeren 1943 pekt ut enkeltpersoner i Farsund som de ville utskrive til tysk arbeidstjeneste, og truet arbeidskontoret med anmeldelse for sabotasje om ønsket ikke ble etterkommet. ¹⁸ Lensmannen på Årnes i Akershus fikk tidlig i 1944 gjentatte ganger ordre fra okkupasjonsmyndighetene om å kalle inn og eventuelt transportere norske arbeidere til den tyske forlegningen på stedet, mens en 17 år gammel jente på Loppa ble rekvirert av den tyske områdekommandanten til arbeid på vaskeri, og i månedsvis fremover truet til å møte opp på jobb. Mot maktmisbruk som dette hadde Sosialdepartementet ingen andre sanksjonsmidler enn å mane til respekt for lovgivningen, slik som da de i november 1943 henstilte til avdeling Arbeit und Sozialwesen om å gjøre «vedkommende tyske myndigheter oppmerksom på at etter gjeldende bestemmelser skal utskrivning av arbeidshjelp skje gjennom den offentlige arbeidsformidling». ¹⁹ Stort sett ser det likevel ut til at arbeidsformidlingens revir ble respektert av tyske sivile og militære myndigheter.

Direktoratets sjef Johan Hvidsten ble den 20. juni 1942 erstattet av den politisk mer akseptable Eilif Guldberg, NS-mann siden 1933 og kaptein i hæren. Med denne avløsningen fikk etaten en leder som gikk energisk og plikttro inn for arbeidet med å tilføre tyske arbeidsplasser mer norsk personell. Samme måned startet en såkalt «utkjemmingsaksjon»

15. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A (S-1268), Dc 511. Brev DAA til RK, 18.9.1941.

16. Se f.eks. korrespondanse i RA, Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsledighetstrygd (DAA) (S-2945), Dg 325.

17. Tuveng 1946: 107.

18. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Dc 511. Brev Sosialdepartementet til RK, 29.7.1943.

19. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Dc 512. Sosialdepartementet til RK, 29.11.1943.

(Auskämmaktion) ved forskjellige norske bedrifter. For disse bedriftene innebar dét å få sine personalbehov gjennomgått av Direktoratets folk, som i samhandling med avdeling Arbeit und Sozialwesen bedømte hvem av de ansatte som var unnværlige. Medarbeiderne ble deretter anvist til arbeidsplasser som helt eller delvis tjente tyske krigsøkonomiske behov.²⁰

Men også hele firmaer ble fra nå av pålagt å innstille forretningsvirksomheten dersom denne ble regnet som «krigsuviktig». For okkupasjonsmakten omfattet dette foretak som ikke inngikk i rustningsindustrien og som heller ikke forsynte befolkningen med livsnødvendigheter. Innstillingsaksjon (Stillegungsaktion) var betegnelsen på slike inngrep og hadde siden året i forveien vært et vanlig fenomen i Tyskland. Initiativet i Norge var tysk. Et første direktiv fra Rikskommissariatet om stenging av krigsuviktige bygg og anlegg forelå den 16. juli 1942, etter alt å dømme fremtvunget av arbeidskraftetterspørselen til et sterkt ekspanderende OT, som nå var i ferd med å overta ansvaret for en stor del av den tyske byggevirksomheten i landet.²¹ Innstillingsaksjonene frigjorde et større antall arbeidere til utskrivninger, og slik ble for eksempel 1850 nordmenn tvangsoverført til OTs veiarbeider sommeren 1942. Tiltaket ble kombinert med omflyttingen av 1150 nordmenn fra tyske anlegg i sør til Nord-Norge.²²

Stengningene av butikker og firmaer ansett som driftsberettiget i krigstid, skjøt fart høsten 1943. Som et ledd i jakten på fagarbeidere, opprettet avdeling Arbeit und Sozialwesen tremannskommisjoner bestående av en representant fra henholdsvis Rikskommissariatet, Wehrmacht og den berørte industrisektoren. Målet til disse kommisjonene var å gjennomgå hver enkelt norsk bedrift og vurdere deres fagarbeiderbehov. Bedømte de andelen faglærte i firmaene til å være for stor i forhold til antallet ufaglærte, ble overskuddet utskrevet til tyske bygg og anlegg. Som erstatning mottok firmaet ufaglærte arbeidere.²³

Næringsdepartementets planavdeling bistod aktivt okkupasjonsmyndighetene med å peke ut foretakene som skulle stenges, innskrenkes eller slås sammen. Innen den 1. september 1944 kunne planavdelingens leder, NS-mannen Finn F. Arneberg, vise til 1769 stengte, 298 delvis stengte og 662 tvangssammenslåtte bedrifter. Slik ble 10 965 ansatte gjort tilgjengelig for tvangsutskrivninger, 8552 av dem kom fra bank- og handelsnæringene.²⁴ Før den tid hadde det strømmet inn brev fra firmaer som protesterte mot NS-myndighetenes forestående inngrep. Men det skulle mye til for å bli vist nåde av planavdelingen, som hadde siste ord i saken når en bedrift først var kommet i utkjemmingsaksjonenes søkelys.²⁵

20. RA, DAA Dg 321. Brev DAA til Fylkesmannen i Bergen og Hordaland, 2.9.1942.

21. RA, OT1, E3b 3. Rundskriv M.E. Feuchtinger til alle Oberbauleitung (OBL), 5.8.1942.

22. RA, OT1, E3c 6. Notat Einsatzgruppe Wiking (EW), 16.6.1942.

23. RA, Næringsdepartementet, Ministerens kontor (s-2799), Daa 5b. Brev E. Guldberg til J. Lippestad, 14.8.1943.

24. RA, Landssviksak (L-sak) Finn F. Arneberg. Notat av Iver Holter Alnæs, 18.8.1947.

25. Se diverse korrespondanse i RA, L-sak Finn F. Arneberg.

RIKSTARIFFAVTALEN: TVANGSREGULERT INN I LAVTLØNNSGRUPPEN

Den stigende etterspørselen etter arbeidskraft ville etter markedssystemets spilleregler ha sørget for å holde lønningene på et fortsatt høyt nivå eller presset dem ytterligere opp. En slik utvikling var uforenlig med Rikskommisariatets interesse av å unngå inflasjonssjokk og dermed økonomisk knekk i Norge. Rikskommisariatet hadde allerede i oktober 1940 konstatert at lønnsnivået i Norge var altfor høyt, og at norske arbeideres levestandarder på alle områder lå høyere enn tyske arbeideres.²⁶ Dette var en tid da tyske arbeidsgivere med hell tilbød høyere lønner for å lokke til seg norske arbeidstakere. Fra Narvik ble det for eksempel rapportert om timelønninger på oppimot 8–10 kroner.²⁷

For tyske myndigheter var utviklingen uholdbar. Rikskommisariatet stod bak den såkalte Rikstariffavtalen, som trådte i kraft den 4. april 1941 og omfattet norske arbeidere ved militære bygg og anlegg, inkludert de som arbeidet for OT. Dette var den første lønnsreguleringen. Timebetalingen ble satt til 1,83 kroner for faglærte, 1,70 kroner for spesialarbeidere – betegnelsen på ufaglærte arbeidere i ansvarsfulle og krevende stillinger som betinget spesiell opplæring – og 1,43 kroner for hjelpearbeidere.²⁸ Sammen med Rikstariffavtalen ble systemet med tvunget arbeid, innført med forordningen av 9. juli 1941, virkemiddelet som ikke bare stoppet lønnsveksten, men også presset lønningene ned.

Sommeren 1941 ble det meldt at norske arbeidere ved tyske militære anlegg forlot sine arbeidsplasser i så store antall at veibyggingen i Nord-Norge stadig stoppet opp. Rikskommisariatets daværende byggeansvarlige, Heinz Klein, skyldte på at Statens Veivesen tilbød bedre lønnsbetingelser enn Wehrmacht.²⁹ Slike episoder viste hvordan arbeidere kunne utnytte hull i Rikstariffavtalen, selv med forbudet mot å slutte i jobbene. Hvorvidt det hadde sammenheng med Kleins påfølgende henvendelse til avdeling Arbeit und Sozialwesen for å få en slutt på arbeidskraftflukten, forblir uklart, men Rikskommisariatet og Sosialdepartementet innledet den 8. februar 1942 forhandlinger med Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon, med sikte på å få innført en felles tariff for norske arbeidere ved alle bygg og anlegg. Forhandlingene trakk ut helt til høsten, blant annet fordi Landsorganisasjonen ante at nye lønnsreduksjoner var i anmarsj.³⁰ Overfor Sosialdepartementet tok avdeling Arbeit und Sozialwesen i november 1942 initiativ til nye forhandlinger, og forlangte nå at avtalen måtte være i havn innen begynnelsen av mars 1943.³¹ Tidspunktet sammenfalt med forberedelsene til den første store arbeidsmobiliseringen, noe som kan forklare Rikskommisariatets hastverk.

26. RA, Documents Section, F 50. Notat av Reichskommisariat (RK) Abt Arbeit u. Sozialwesen, 15.10.1940.

27. Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (Arbark), Landsorganisasjonen i Norge (LO) (ARK-1579), Ja 20. Etterretningsrapport mottatt i London, 12.10.1942.

28. RA, OT2, Fba 7. Ergänzung zur Reichstarifordnung für Norwegen, 14.8.1942; RA, Documents Section, F 50. Rikstariffavtalens del 2, udatert; Norsk Bygningsarbeiderforbund 1942: 16. Spesialarbeider var betegnelsen på ufaglærte med lengre erfaring i yrket.

29. RA, Reichskommisariat (RAFA-2174), Ef 3. Brev H. Klein til RK Hauptabt. Volkswirtschaft, 20.6.41.

30. Arbark, LO, Dc 37. Brev Arne Andresen, Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon (AFL) til Trøndelag faglige Samorganisasjon, 16.2.1943.

31. Arbark, LO, Dc 37. Brev Hansheinrich Bech til Sosialdepartementet, 13.11.1942.

Plakat laget av Kaare Sørum for det kommissariske LO, Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon, mai 1942.

Denne gangen ble Landsorganisasjonen lenge holdt utenfor. Forhandlingene førte Rikskommisariatet med Sosialdepartementet, Riksmeglingsmannen og Norsk Arbeidsgiverforening.³² I realiteten hadde Rikskommisariatet lagt frem et diktat. Det tyske forhandlingsutgangspunktet ble presset igjennom med få forandringer, og den reviderte Rikstariffavtalen ble formelt godkjent av Sosialdepartementet den 26. mars 1943. Resultatet ble lønnsreduksjoner og felles tariff for alle norske arbeidere i bygg og anlegg. Fagarbeidere kunne se frem til timelønn på 1,60 kroner, mens spesialarbeidere og hjelpearbeidere skulle få henholdsvis 1,40 kroner og 1,20 kroner.³³ Tre kroner ekstra tilfalt gifte norske arbeidere i OT daglig, ugifte én krone. Arbeid nord for polarsirkelen ga dessuten et daglig tjenestetillegg på 50 øre.³⁴

Rikstariffavtalen ser ut til å ha fått veiledende betydning for vanlige norske ansatte i privat og offentlig sektor. Lønnen ble presset ned, men ikke nødvendigvis alltid så lavt som det avtalen fastsatte. Intet valg fantes for tvangsutskrevne nordmenn: Rikstariffavtalen dikterte deres nye timebetalinger. Overgangen til disse lønnsbetingelsene kunne bli til dels svært problematisk, særlig fordi så mange av arbeiderne hadde bakgrunn fra handel og kontor, hvor det ikke var uvanlig å heve årslønner på opptil 8000 kroner. Et kraftig økonomisk tilbakeslag ventet tjenestepiktige som dessuten hadde familieansvar. I så fall kom pengene deres til kort og økonomisk ruin truet. De nye lønnsbetingelsene tok ikke hensyn til eventuelle forpliktelser som husleie, forsikring, skolepenger og pensjonsinnskudd.³⁵ Visergutter i Oslo tjente til sammenligning 1,75 kroner timen mer enn en utskrevet fagarbeider.

I forbindelse med Nasjonal arbeidsinnsats opprettet Næringsdepartementet et hjelpefond for næringsdrivende som ble tvangsutskrevet.³⁶ Tilsvarende støtteordninger for norske lønsmottakere lot derimot vente på seg, også gjennom hele 1944, idet ansvaret lå hos Sosialdepartementet. Carlo Otte hadde foreslått for departementet i november 1943 at midler ble hentet fra arbeidsløshetsfondet, uten at dette førte til noe konkret.³⁷ Imens begynte det å komme meldinger om familier som levde på eksistensminimum. Gjennomsnittsbeløpet som tjenestepiktige sendte hjem hver uke, anslo Næringsdepartementet til 16 kroner. Men arbeidere som var kjent arbeidsudyktige og ble holdt tilbake som gisler inntil avløsere kom på plass, hadde ingen penger å sende: De fikk rett og slett ikke lønn.³⁸

Rikstariffavtalens bestemmelse om 48 timers arbeidsuke, helt i henhold til opprinnelig norsk lovgivning av 1919, fikk liten forpliktende betydning for nordmenn i OT. I praksis var ti timers arbeidsdag gjeldende ordning, på lik linje med utenlandske sivile arbeidere. Men som vi allerede har sett, forekom det ganske snart overskridelser også av denne daggrensen. Fra og med høsten 1943 opererte en rekke av OTs avdelinger med 72 timers arbeidsuke, med eller uten søndagsarbeid.³⁹ I minst ett tilfelle, i april 1944, skjedde overskridelsene

32. Arbark, LO, Dc 36. Brev L. Hjelmeland til AFL, 11.2.1943.

33. Eksempel av den reviderte Rikstariffavtalen, som trådte i kraft 1. april 1943, finnes bl.a. i RA, OT2, Hda 18.

34. RA, OT2, Fba 7. Brev Einsatz Mittelnorwegen til EW, 3.5.1943.

35. RA, Næringsdepartementet, Ministerens kontor, Daa 3. Notat Næringsdepartementet, 11.8.1943.

36. RA, Næringsdepartementet, Ministerens kontor, Daa 5b. Næringsdepartementet, 19.1.1944.

37. RA, Næringsdepartementet, Ministerens kontor, Daa 3. Brev C. Otte til Sosialdepartementet, 12.11.1943.

38. RA, Næringsdepartementet, Ministerens kontor, Daa 3. Notat G. Thesen (ND), 18.1.1944.

39. RA, Sosialdepartementet, 1. sosialkontor A, Db 165. Oppgave over forlengning av arbeidstida i henhold til Reichskommisariats brev, udatert oversikt, januar 1945.

etter innngripen fra OTs leder i Norge, Willi Henne. Ferien på 12 dager som Rikstariffavtalen garanterte norske arbeidere, måtte finne sted mellom 15. mai og 15. oktober. Men allerede i november 1943 kunne det, som nok et eksempel på avstanden mellom teori og praksis, konstateres at nordmenn i Nord-Norge ble innvilget ferie vilkårlig.⁴⁰

NASJONAL ARBEIDSINNSATS: ARBEIDSMOBILISERINGEN AV NORDMENN

Tyske innmeldte behov for norsk arbeidskraft måtte gå den kronglete ferden via avdeling Arbeit und Sozialwesen og derfra til Direktoratet og arbeidskontorene. For å korte ned på byråkratiet begynte OT å ta direkte kontakt med norske forvaltningsmyndigheter, til avdeling Arbeit und Sozialwesens uttrykte irritasjon, men fortsatt uten å bli fornøyd med arbeidskontorenes effektivitet.⁴¹ Når arbeidskontorene innrettet seg etter tyske føringer, sendte de skjemaer til nordmenn i faste arbeidsforhold som på kort varsel påla dem å forlate stillingen sin, bryte opp fra sine hjemsteder og stille på jobb for OT, Wehrmacht eller andre tyske institusjoner. OT klaget over de lange tjenesteveiene, og mente der å finne forklaringen på at tilførselene av nordmenn trakk ut i tid, men praksisen ble for det meste stående.

Okkupasjonsmaktens etterspørsel etter arbeidskraft desimerte arbeidsledigheten. I oktober 1942 hadde den falt til i underkant av 900, noe som gjorde de arbeidsløse til en marginal rekrutteringskilde.⁴² Dette året skrev Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetstrygd ut 56 191 nordmenn med hjemmel i forordningene av 27. mai og 9. juli 1941. Flertallet ble satt til landbruksarbeid eller skoghogst, i forlengelsen av NS-myndighetenes påstand om at tjenesteplikten tjente norske samfunnsinteresser. Av 21 015 tjenestepliktige nordmenn tvangsutskrevet med hjemmel i 9. juli-forordningen, havnet 16 718 ved tyske byggeplasser.⁴³ Fra de sistnevnte kom det en god del klager om at de generelt sett ble planløst disponert: Kontorister, handelsfolk, servitører og andre spesialiserte yrkesgrupper ble satt til en oppgave de ikke hadde noen erfaring med, nemlig byggearbeid, og det uten engang å være utstyrt med egnede arbeidsklær.⁴⁴

I tiden rundt det store tyske nederlaget ved Stalingrad ble Tysklands befolkning gjenstand for vidtrekkende mobiliseringer, i det som var forsøk på å omstille landet til en forsvarskamp, som også befolkningene i de okkuperte områdene, innbefattet Norge, ble tiltenkt en funksjon i. Terboven overvar Hitlers situasjonsvurdering i Førerhovedkvarteret i Rastenburg den 7. februar 1943 og fikk et inntrykk av hvordan føreren ønsket å utnytte Europas ressurser maksimalt i den forestående krigsinnsatsen.⁴⁵ Etterpå hadde Terboven et møte med Vidkun Quisling hjemme på Skaugum den 19. februar 1943. Ministerpresidenten responderte som forventet av ham og sa seg beredt til «uten forbehold» å bistå ved en

40. RA, RK, Eci 2. Rapport fra reise i Nord-Norge 8.-14.11.1943, udatert.

41. RA, OT1, E3c 6. Notat EW (Schwanke), 30.9.1942.

42. RA, RK, Eci 82. Brev DAA til RK Abt Arbeit u. Sozialwesen, 20.10.1942.

43. RA, Documents Section, F 49. Generalbericht für die Zeit von 21.4.1940-31.12.1942, 18.2.1943; RA, RK, Eci 82. Brev RK Abt Arbeit u. Sozialwesen til GBA, 17.3.1942.

44. RA, DAA, Dg 321. Brev fra seks arbeidere til Oslo arbeidskontor, 22.9.1942.

45. Dahl 1992: 405.

forestående arbeidsmobilisering.⁴⁶ Planen var å foreta en storstilt registrering av alle norske menn mellom 18 og 55 år, samt alle kvinner mellom 21 og 40 år, med sikte på å velge ut kandidater.

Forordningen av 9. juli 1941 begrenset opprinnelig nordmenns tjenestetid til tre måneder, men satte den snart til seks måneder. Denne gangen var forutsetningen at arbeiderne skulle kunne holdes i tjenesten på ubestemt tid.⁴⁷ Nytt var det også at arbeidsgiverne måtte gi permanent slipp på ansatte som ble tvangsutskrevet, fremfor bare å permittere dem, slik praksisen hittil hadde vært. Den nye forordningen tegnet til å gripe dypere inn i nordmenns liv enn noen tidligere arbeidsstyringsbestemmelser, og var garantert å få en dårlig mottakelse. Enda mer enn før følte Rikskommisariatet seg bedre tjent med å overlate gjennomføringen til NS-myndighetene. «Da det er den norske siden som utad bærer det politiske ansvaret, behøver vi heller ikke å diskutere politikken», kommenterte Terboven.⁴⁸ Rikskommisariatet hadde svart på de ytre føringene og fått presset igjennom beslutningen om å gjennomføre en norsk arbeidsmobilisering. NS-myndighetene, med Sosialdepartementet og det nyopprettede Næringsdepartementet i spissen, fulgte opp og utarbeidet raskt lovbestemmelsens detaljer.

Til tross for den nye lovgivningen viste Direktoratet likevel til forordningen av 9. juli 1941 ved innkallingene.⁴⁹ Det er uklart hvorfor, men sannsynlig at bestemmelsen om den nasjonale arbeidsinnsatsen snarere ble tolket som klarsignalet til å gjøre enda mer liberal bruk av forrige forordning. Denne omstendigheten styrker også 22. februar-forordningens inntrykk av først og fremst å være et krigspropagandautspill. Under de gjeldende formalitetene ble pliktjenestetiden for de innkalte følgelig satt til det maksimalt tillatte: seks måneder. Oppgaven med å organisere innkallingene utviklet seg til en administrativ kraftinnsats, trolig langt mer krevende enn det Direktoratet rådet over av ressurser.

Registreringene skulle være fullført senest den 15. april 1943, en forholdsvis stram tidsfrist som etaten ikke maktet å innfri. Enda mindre viste Direktoratet seg i stand til å levere det ønskede antallet arbeidere til tyske byggeplasser innen tidsfristen. Den norske legasjonen i Stockholm hadde en etterretningskilde som i slutten av mars opplyste at det hersket et «fullstendig rot på arbeidsformidlingskontorene». Antallet registreringspliktige nordmenn ble anslått til 350 000.⁵⁰ De aller fleste av disse sendte inn registreringskjemaer. Innen 31. mars hadde 214 355 menn og 105 069 kvinner, totalt 319 424, registrert seg, og da manglet Direktoratet fortsatt opplysninger fra Oslo kommune.⁵¹

Registreringsarbeidet foregikk på to forskjellige plan: Bedrifter ble evaluert og innkomne personlige skjemaer behandlet.⁵² Standardiserte innkallingsskjemaer ble sendt i posten til hver enkelt mann blinket ut for utskrivning. De bodde særlig i fylkene i det sørøstlige Norge. Ordren til dem var å møte opp på Grünerløkken skole i Oslo innen kort tid, etter

46. Nøkleby 1992: 253.

47. RA, Documents Section, F 49. Generalbericht für die Zeit von 21.4.1940-31.12.1942, 18.2.1943.

48. Nøkleby 1992: 252.

49. RA, OT1, E3j 36. Pålegg om å ta arbeid.

50. RA, Legasjonen i Stockholm (S-1725b), del 1, Da 382. Fortrolig til orientering, ikke til offentliggjørelse, 26. 3.1943.

51. RA, DAA, Dd 203. Brev DAA til Sosialdepartementet og RK, 15.4.1943.

52. RA, L-sak Eilif Guldberg. Notat DAA, 19.3.1943.

å ha vært til undersøkelse hos en lokal lege og blitt kjent innsatsdyktig. Sko, arbeidsklær, spisebestikk og ulltepper måtte som før medbringes av den innkalte selv.⁵³

Beskjeden Direktoratet hadde fått av avdeling Arbeit und Sozialwesen var å rekruttere fra Midt- og Sør-Norge, og særlig fra arbeidskontorer i Oslo og Aker.⁵⁴ I mars ble restauranter i de største byene stengt som et første tiltak. Utskrivningene gikk hardt utover kontorer og butikker i Oslo. Okkupasjonsmyndighetene hadde forlangt at Direktoratet bare skulle rekruttere ansatte fra denne næringen og da menn i alderen 18–30 år, foruten arbeidsledige. Imidlertid var antallet tilgjengelige folk fra handel og kontor såpass skralt at aldersgrensen snart måtte heves til 45 år, og en stor del av de fåtalls arbeidsledige som meldte seg ble funnet innsatsdyktige.⁵⁵

Utfordringene som Direktoratet hadde med å kartlegge aktuelle norske tjenestepliktige og deretter administrere innkallingene av dem, førte utvilsomt til at selve arbeidsmobiliseringen stadig lot vente på seg. Ikke før den 6. april gikk de første togene med arbeidsmobiliserte norske tjenestepliktige som hadde meldt seg hos OT, som organiserte mottaket og transportene. De fikk et dels kaotisk preg. Ofte måtte fremmøtte nordmenn gå dagevis i Oslo før OT klarte å skaffe den nødvendige transportkapasiteten.⁵⁶ En stor togtransport fra Oslo den 7. mai 1943 satte en foreløpig stopper for arbeidsmobiliseringen. Utskrivningene fortsatte, men transportene av innkalte tjenestepliktige fant sted i mindre skala.

Gjennom en vedvarende utkjemnings- og stengningsaksjon mot private foretak ble ytterligere omtrent 4000 ansatte tvangsutskrevet innen midten av juni 1943. Resultatet var i samsvar med aksjonens opprinnelige målsetting, men i Rikskommissariatet erkjente man like fullt at tilførslene på ingen måte dekket tyske akutte behov.⁵⁷ 2554 av de utskrevne havnet i tjeneste for OT, ofte i Nord-Norge, veldig langt unna sine bosteder.⁵⁸

Legasjonen i Stockholm beregnet fremmøteprosenten etter innkallingene til 80–90. De forklarte det høye tallet med at nordmennene trolig ble overrumplet da innkallingene først kom: Mars måned hadde forløpt rolig, tiden gikk uten at kunngjøringen av den nasjonale arbeidsinnsatsen ble fulgt opp med handling, og nordmenn regnet ikke med at tyskerne var i stand til å organisere en så omfattende tvangsmobilisering.⁵⁹ Men i alle tilfeller gjennomførte okkupasjonsmakten en avstumpet versjon av planen. Summen av to forhold lå bak dens utgang: Direktoratets apparat hadde ikke kapasitet nok til å administrere en mer ambisiøs tvangsutskrivningsoperasjon, mens transportproblemer og mangel på losji i Oslo satte nye begrensninger for hvor mange nordmenn som innen et rimelig kort tidsrom kunne forflyttes fra hjemmene til byggeplassene.⁶⁰ Til dels fikk også norske motstandsaktiviteter innvirkning på antallet som møtte opp til tjeneste.

53. Innkallingsskjemaene finnes bl.a. i RA, OT1, E3j 36.

54. RA, RK, Eci 71. Rundskriv RK Abt Arbeit u. Sozialwesen, 29.3.1943.

55. RA, L-sak Eilif Guldberg. Brev E. Guldberg til J. Lippestad, 23.9.1943.

56. Kjeldstadli1959: 282; RA, Legasjonen i Stockholm, del 1, Da 382. Fortrolig til orientering, ikke til offentliggjørelse, 29.4.1943.

57. RA, Documents Section, F 50. Brev F. Johlitz til C. Otte, 7.6.1943.

58. BA-B, R 50 I/92. Notat av F. Janssen, 19.6.1943.

59. RA, Legasjonen i Stockholm, del 1, Da 382. Fortrolig til orientering, ikke til offentliggjørelse, 29.4.1943.

60. Larsen m.fl. 2008: 1103; RA, Legasjonen i Stockholm, del 1, Da 382. Notat Fortrolig til orientering, ikke til offentliggjørelse, 4.6.1943.

Etter hvert som mobiliseringen skred frem merket tyskerne at det ble mer vanlig at innkalte uteble.⁶¹ Noen ganger var det snakk om et stort avvik mellom antallet innkalt og antallet som møtte opp for å starte tjenesten. Den tyske hæren registrerte for eksempel at 519 nordmenn var blitt satt i arbeid for dem i mars og april, mens 1601 hadde uteblitt.⁶² Mange klarte også å unngå innkalling eller få fritak ved å sikre seg arbeid i landbruk og skogbruk. «Det fastsatte målet ble ikke på det nærmeste nådd», uttalte lederen for Rikskommisariatets avdeling Arbeit und Sozialwesen, Fritz Johlitz, i ettertid om Nasjonal arbeidsinnsats.⁶³

Eilif Guldberg etterlyste mer iver og virkefrang fra sitt direktorat i formidlingen av nye arbeidstakere til tyske byggeplasser: «De enkelte formidlingsmenn har heller ikke hatt den nødvendige positive innstilling til å gå inn for oppgavene med full kraft», mente han. Løsningen arbeidsdirektøren gikk inn for var å koble etaten hans enda tettere til Nasjonal Samling.⁶⁴ Guldbergs misnøye var ikke ubegrunnet, for av de 18 864 nordmennene utskrevet til Nasjonal arbeidsinnsats innen den 20. august 1943, havnet godt under halvparten hos tyskerne. Tallet illustrerer hvor langt arbeidsformidlingen lokalt gikk i å prioritere arbeidskraftbehovene til den norske økonomiske sfæren.⁶⁵

MOBILISERING AV ÅRSKLASSER: ANDRE AKT AV NASJONAL ARBEIDSINNSATS

Sommeren 1943, da OT og Wehrmacht meldte om et fortsatt behov på 16 000 arbeidere, foreslo Fritz Johlitz å utskrive alle nordmenn i alderen 18 til 30 år. Men tanken ble ikke vurdert alvorlig og lot uansett til å være et ganske urealistisk foretagende etter vårens erfaringer.⁶⁶ De praktiske problemene med å gjennomføre en slik storstilt mobilisering ble nok en gang erkjent av okkupasjonsmyndighetene da Quisling senere i 1943 tilbød å mobilisere 50 000 nordmenn fra tre årsklasser til krigstjeneste på østfronten.

Det var ikke bare Nasjonal Arbeidsinnsats og Arbeidstjenesten (AT) nordmenn kunne risikere innkallelse til. Også utskrivning til tjeneste i Det sivile luftvern og som borgervakt hadde NS-myndighetene utarbeidet et lovverk for, iverksatt av Politidepartementet. Riktignok ble færre nordmenn berørt av de to sistnevnte ordningene, men i ytterste konsekvens kunne det bli rift om kandidatene til avtjeningen av det som i regimets vokabular gikk under fellesbetegnelsen «samfunnsplikt». Quisling mente å se tilløp til kompetansestridigheter, og for å ordne opp i de uklare ansvarsavgrensningene mellom alle utskrivningsbe-

61. Larsen m.fl. 2008: 1205-1206.

62. BA-MA, RW/39/114. Niederschrift über die Besprechung am 21.6.43 betr. Fragen des Arbeitseinsatzes und der Arbeitsvermittlung, Sachgebiet IV, 23.6.1943.

63. RA, L-sak Carlo Otte. Rapport av Fritz Johlitz om avdelingens virksomhet, Akershus festning, 25.11.1945: 5.

64. RA, L-sak Eilif Guldberg. Brev E. Guldberg til J. Lippestad, 23.9.1943.

65. Riksarkivet i Stockholm, avd. Marieberg (RAS), UD 1920 års dossiersystem, HP 185. Avskrift av udatert dokument, innsamlet under svensk etterretningsvirksomhet og lagt i mappe Politik: Allmänt Norge, okt 20 – nov 5 1943.

66. Larsen m.fl. 2008: 1204.

myndigede institusjoner, lanserte han tidlig i januar 1944 en plan om å samle styringen av tvangsutskrivningene i en hånd.⁶⁷

Et firemannsutvalg, ledet av Guldberg og støttet av et sekretariat, gikk i gang med å skissere planer for et riksutskrivningsvesen som skulle rulleføre samtlige årsklasser og styrke kontrollen over alle tvangsutskrivninger. Denne nydannelsen var tenkt å overta dette ansvaret fra Direktoratet, som faktisk manglet oppdaterte ruller over tilgjengelig norsk arbeidskraft.⁶⁸ Tanken var å innføre et militærinspirert mønster for «samfunnsplikten», med årlige sesjoner. Loven som skulle ledsage opprettelsen av riksutskrivningsvesenet, gjeldende i første omgang for alle nordmenn mellom 18 og 50 år, baserte seg med få unntak på norsk vernepliktslovgivning fra før krigen. Møtene som ble holdt under Guldbergs aktive ledelse, og uten Quislings innblanding, styrte ikke planleggingsprosessen i noen klar retning.⁶⁹ Forberedelsene av den nye etaten og lovgivningen ble snart også offentlig kjent, med god hjelp fra NRK radio i London, takket være en hjemmefrontkontakt i utvalget. Utvalgets medlemmer fikk kalde føtter, og tanken om et riksutskrivningsvesen døde.⁷⁰

En årgangsvis mobilisering av arbeidskraft forble derimot et livskraftig konsept. Fullt klar over tyske behov for mer arbeidskraft, gikk Quisling med fornyet styrke inn for å mobilisere flere årsklasser til arbeidstjeneste for okkupasjonsmakten. Quisling anså dette som en solidaritetserklæring til Tyskland, en håndrekning gitt med sikte på å styrke NS-statens status i tyske myndigheters øyne. Terboven godtok planen, men tilsynelatende med visse motforestillinger og baktanker. Han hadde lite til overs for Quislings ideer om å grunnlegge en norsk hærstyrke som støttet opp NS-staten, og trodde ikke på at nordmennene ville la seg mobilisere i massevis.⁷¹

Fra ulike hold i Nasjonal Samling ble det ytret misnøye over resultatene til Nasjonal arbeidsinnsats. Typisk var Næringsdepartementets sekretær Arne Ingvoldstads uttrykte irritasjon over at det bare var «de lojale, plikttoppfyllende menn og kvinner som må bære byrdene, mens tusenvis faktisk går og slenger». Han hevdet at «over halvparten av det norske folk går omkring med en eller annen legeattest eller erklæring fra høyeste hold om fritakelse».⁷² Den foreslåtte arbeidsmobiliseringen fremstod som en bønnehøring av kritikken og kunne for okkupasjonsmakten være virkemiddelet som sikret et omfattende antall norske arbeidere raskt.

Det arbeidet allerede totalt 65 000 nordmenn på tyske bygg og anlegg. Ifølge norske statistikker arbeidet ytterligere 55 000 nordmenn innenfor bygg- og anleggsbransjen, men okkupasjonsmyndighetene hadde faktisk bare oversikt over de 30 000 som arbeidet i NSB og Statens Vegvesen.⁷³ Fremstøtet for å tvangsrekruttere nordmenn måtte derfor stadig rettes mot de ufaglærte. I løpet av april leverte også Sosialdepartementet et bidrag for å lette rekrutteringen av norsk arbeidskraft. Det gjaldt landbruket og skogbruket, som hittil hadde vært

67. RA, L-sak Sverre Henschien. Avhør av E. Guldberg, 7.12.1946.

68. RA, L-sak Sverre Henschien. Innstilling: Ordningen av Riksutskrivningen, 15.2.1944.

69. RA, L-sak Sverre Henschien. Avhør av Hans Engedahl, 11.12.1946.

70. RA, L-sak Sverre Henschien. Avhør av Hans Engedahl, 11.12.1946.

71. RA, L-sak Carlo Otte. Forklaring av F. Johlitz, 25.11.1945; Nøkleby 1992: 269.

72. RA, Næringsdepartementet, Ministerens kontor, Daa 5b. A. Ingvoldstad til Sosialdepartementet, 2.3.1944.

73. RA, OT1, E3g 27. Brev W. Henne til J. Terboven, 26.1.1944.

viktige nødhavner for nordmenn som ville unnsnippe innkallinger til tyske arbeidsplasser. Nå kom NS-myndighetenes forbud mot yrkesfremmed arbeidskraft i disse to sektorene.

Okkupasjonsmakten var rask med å utnytte arbeidsmobiliseringsplanen, som tok form i april 1944. Innledningsvis var tanken å mobilisere 14 000 mann fra årsklassene 1921 og 1922.⁷⁴ Måneden etter ble antallet nedjustert til 12 000. 9500 av dem var utsett til arbeid i tyskkontrollerte bygg og anlegg.⁷⁵ Hvilke tyske institusjoner som skulle få fordelt de tvangsmobiliserte, var det stedfortredende representant i Norge for Generalbevollmächtigter für die Regelung der Bauwirtschaft, Max-Erich Feuchtinger, som avgjorde. Han var også OTs arbeidsinnsatsleder i landet. 57 272 nordmenn fra 1922- og 1923-kullene var allerede blitt øremerket for innkallelse til Arbeidstjenesten.⁷⁶ Selv om bare et mindretall av disse faktisk ville gjennomføre tjenesten, bestemte Feuchtinger i planleggingens slutfase seg for å føye en tredje årsklasse, 1923-kullet, til de mobiliserte. Utvidelsen ble gjort for å kompensere for de 22- og 23-åringene som i mellomtiden hadde havnet i Arbeidstjenesten og som derfor bortfalt fra innkallingene.⁷⁷

Alle menn i alderen 21 til 23 skulle, med unntak av personell i politiet, Førergarden, Hirdens bedriftsvern, Arbeidstjenesten og Waffen-SS, møte opp personlig ved de lokale arbeidsformidlingene. Der skulle den fremmøtte vurderes for innkallelse dersom det viste seg at vedkommende ikke allerede var i krigsøkonomisk viktig arbeid.⁷⁸ Innkallingene hentet sin hjemmel i loven av 22. februar 1943, pliktiden ble fastsatt til seks måneder, men denne gangen utelukket man muligheten for ytterligere forlengelser.⁷⁹

Den 15. mai 1944 oversendte Rikskommissariatet planens detaljer til Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetsstrygd. Arbeidsformidlingen fikk kort tid på å forberede seg.⁸⁰ Fire dager senere skulle storinnkallingen kunngjøres. Årsklassene ble da pålagt, under trussel om straff, å melde seg for registrering fra og med den 20. mai. Ikke med et eneste ord fremgikk det at registreringen utelukkende handlet om å forsyne okkupasjonsmakten med arbeidskraft. Snarere ble det fremstilt som et spørsmål om å gjøre sin samfunnsplikt. Men Hjemmefronten hadde den 12. mai fått nyss om mobiliseringsplanene og forfattet og massedistribuerte raskt en parole som oppfordret de berørte til å nekte å registrere seg.⁸¹

Milorg fulgte den 19. mai opp med å sprengte Oslo arbeidskontor i Akersgaten 55, årsklassenes fremmøtested i byen. Sabotasjeaksjonen hadde utvilsomt en stor psykologisk og moralsk innvirkning på Oslos registreringspliktige, for ved første innskrivingsdag hadde bare tre av dem innfunnet seg ved det hastig utpekte nye fremmøtestedet, St. Olavs plass 5.⁸² Skadene i kontorlokalene var omfattende, og en stor del av kartoteket over arbeidsføre nordmenn strøk med – en del registreringsmaterieell ble også i all stillhet fjernet av motstands-

74. OT1, E1d 21. Brev EW til RK Abt Arbeit u. Sozialwesen, 24.4.1944.

75. RA, OT1, E3j 42. Fordelingsprogram for de arbeidsmobiliserte, 14.5.1944.

76. RA, OT1, E3j 42. Oppgave over antall utskrevne til Arbeidstjenesten 1921–1922, 2.5.1944.

77. RA, OT1, E3j 42. Notat av M.E. Feuchtinger (GB-Bau), 12.5.1944.

78. RA, OT1, E1m 47. Rundskriv DAA, 9.5.1944.

79. RA, L-sak Johan Lippestad. Brev F. Johlitz til J. Lippestad, 22.4.1944.

80. RA, DAA, Dg 297. Brev RK til DAA, 15.5.1944.

81. Gjelsvik 1977: 170.

82. Larsen m.fl. 2008: 1297.

folk i politiet. Men bedriftslistene som så langt var brukt som grunnlag for utskrivningene, lå uskadde på gulvet.⁸³ Avgjørende var likevel Hjemmefrontens parole. Over hele landet var fremmøtetallene ved arbeidskontorene de neste par dagene svært beskjedne.⁸⁴

Norske tjenestepiktige som har flyktet til Sverige fra arbeidstjenesten i Norge.

Okkupasjonsmyndighetene så tidlig skriften på veggen. Bare få dager gikk før Quisling måtte innfinne seg hjemme hos Terboven, som i nærvær av flere av sine nærmeste medarbeidere latterliggjorde ham for arbeidsmobiliseringens marginale resultater. Helt fremmed for selvkritikk svarte Quisling med å anklage det norske ordenspolitiet for dårlig håndhevelse av innkallingene, foruten å bebreide flere av sine statsråder, i fremste rekke sosialminister Lippestad, og endte med å foreslå utnevnelsen av en Riksfullmektig for arbeidsinnsats – som et norsk motstykke til Fritz Sauckel i Tyskland.⁸⁵ Vedkommende skulle overta ansvaret for sysselsettingsspørsmål fra sosialministeren og i tillegg få myndighet innenfor andre departementers domener i saker som gjaldt Nasjonal arbeidsinnsats.

Quislings valg falt på en mann han oppfattet som spesielt handlekraftig. Det var Christian Astrup – Nasjonal Samlings fylkesfører i Bergen og fylkesmann i Bergen og Hordaland. Han tiltrådte den 31. mai.

83. RA, Rikspolisjefen (S-1560), Fc 290. Rapport nr. 675 til 681 fra AF, 1.3.1945.

84. Larsen m.fl. 2008: 1297.

85. RA, L-sak Carlo Otte. Forklaring av F. Johlitz, 25.11.1945: 10–11.

Tyskerne gjennomførte innledningsvis en del razziaer for å ringe inn nordmenn i meldepliktig alder, men mistet siden interessen.⁸⁶ Rikskommisariatet besluttet den 3. juni 1944 å avslutte mobiliseringstiltakene.⁸⁷ Overalt hadde det endt i fiasko. I hovedstaden registrerte bare 363 av 8000 meldepliktige seg på arbeidskontoret. På landsbasis var antallet 7753 av rundt 70 000. Bare 480 kunne faktisk innkalles.⁸⁸ Det hadde seg nemlig slik at mange av de registreringsvillige tilhørte yrkesgrupper som var fritatt fra tjenesteplikten, noe de utvilsomt også visste ved oppmøtetidspunktet. Enda færre etterkom faktisk innkallingene.⁸⁹

Fra før av hadde Tyskland dårlige erfaringer med storstilte tvangsrekrutteringsaksjoner i land som Nederland og Frankrike.⁹⁰ Nå gjorde et velkjent dilemma for tyskerne seg gjeldende også i Norge: Menn i store antall gikk i dekning. Norske industrier mistet faretruende mye arbeidskraft. Tyskerne klarte å hanke langt færre inn til arbeidstjeneste enn antallet arbeidere som flyktet og som dermed gikk tapt for lokaløkonomien, til ubønnhørlig skade også for Tysklands økonomiske interesser. Etterspørselen deres etter norsk arbeidskraft var uforminset, men okkupasjonsmyndighetene forventet heretter en annen fremgangsmåte i rekrutteringsinnsatsen enn offentlige massemobiliseringsaksjoner. Rikskommisariatet frarådet Astrup å ty til politiaksjoner og straffetiltak, som de regnet med bare ville skremme mennene i dekning fra å vende tilbake, men snarere drive dem til å slutte seg til motstandsbevegelsen. Ved å be NS-myndighetene opptre behersket, håpet de å motivere mennene til gradvis å vende tilbake til sine hjem.⁹¹ Det ble imidlertid klart at Quisling ikke aktet å gi opp sitt arbeidsmobiliseringsprosjekt.

TEPPEFALL FOR NASJONAL ARBEIDSINNSATS

Mannen som i egenskap av Riksfullmektig for arbeidsinnsats tok kontrollen over Direktoratet, brakte ryktet som fanatiker med seg til Oslo.⁹² Fra første stund utviste Christian Astrup betydelig virkestrang. Fremmøtet ved registreringene og innkallingene var så dårlig, observerte han, at «noe må foretas hvis et fullstendig sammenbrudd skal kunne unngås». Heller ikke bedriftene i Oslo og omegn samarbeidet: 75 prosent unnlot å sende inn melde skjemaer over sine ansatte.⁹³ Det ble tydelig for Astrup at befolkningen tok Nasjonal arbeidsinnsats stadig mindre alvorlig.

Loven av 22. februar 1943 hadde opprinnelig åpnet for en vidstrakt utskrivning av kvinner til arbeid innenfor tysk og norsk økonomisk sektor. De innkaltes nedre aldersgrense ble satt til 21 år, noe høyere enn for menn. Bare beskjedne antall av kvinnene som ble berørt av Nasjonal arbeidsinnsats havnet hos tyske arbeidsgivere. NS-myndighetene virket å nøle med å utsette kvinnene for den braketilværelsen som norske mannlige arbeidere vanligvis lærte å kjenne.

86. Sanengen 1950: 338.

87. RA, Rikspolisjefen, Fc 290. Avskrift av melding fra RK Abt Presse, 3.6.1944.

88. Larsen m.fl. 2008: 1298.

89. Kjeldstadli 1959: 301. Nøyaktige tall over hvor mange som faktisk etterkom innkallingene foreligger ikke.

90. Se f.eks. Klemann & Kudryashov 2012: 143–144.

91. RA, L-sak Christian Astrup. Brev C. Astrup til V. Quisling, 11.8.1944.

92. RA, L-sak Eivind Jackbo. Brev Eivind Jackbo til Landssvikpolitiet, 12.7.1945.

93. RA, L-sak Christian Astrup. Notat av C. Astrup, 12.7.1944.

I stedet var det fra sommeren 1943 gjort enkelte bestrebelser på å erstatte mannlige arbeidstakere i offentlige og mindre krigsviktige foretak med kvinner. Hensikten var å frigjøre et større antall menn til Nasjonal arbeidsinnsats uten at det gikk ut over foretakenes drift. Inspirert av en tilsvarende prosess i Tyskland ble Rikskommissariatet en pådriver for gjennomføringen av planen. En manglende entusiasme for norske kvinnelige arbeidere kunne fornemmes ved mange bedrifter. I tillegg fikk Hjemmefrontens ledelse øye for utskiftningsaksjonens underliggende motivasjon. Den sendte i juni 1944 ut en parole hvor norske bedrifter og institusjoner i et av punktene ble frarådet å ta inn kvinnelig arbeidskraft dersom hensikten var å frigjøre menn for Nasjonal arbeidsinnsats.⁹⁴ Prosjektet fikk heller aldri vind i seilene, til tross for å ha blitt forsøkt videreført i beskjedne former helt frem til tampen av okkupasjonen.

Også Astrup måtte se i øynene at det ville bli en ytterst vanskelig affære å forsyne tyske bygg og anlegg med mer norsk arbeidskraft. Allerede den 10. juni 1944 skrev han til Quisling: «Motviljen mot anleggsarbeid er i dag stor, dels på grunn av rykter om uheldige forhold på arbeidsplassene, dels på grunnlag av frykten for å bli trukket inn i militærtjeneste og dels av frykt for å komme inn i eventuell krigssone i Nord-Norge og da kanskje bli behandlet som medhjelper for den tyske krigsmakt», dernest «spiller den rent politiske uvilje mot å understøtte Tyskland i den kamp som pågår, forbundet med frykten for eventuelle represalier fra vestmaktenes side».⁹⁵ Astrup savnet effektive maktmidler og gikk inn for et tettere samarbeid med politi, rettsvesen og Næringsdepartementet.⁹⁶ Avtalen som han inngikk med Statspolitets sjef Karl Marthinsen den 18. juli, ga politiet rett til å avkreve den innkaltes adresse fra de pårørende. Førte ikke dette frem, overtok Statspolitiet saken. Var det grunn til å tro at den registreringspliktige hadde rømt landet, skulle bostedet beslaglegges. I motsatt fall skulle den mest skikkede av de pårørende utskrives og bringes til arbeidsstedet.⁹⁷ Tidlig den måneden aksjonerte Statspolitiet og Gestapo flere steder i landet mot meldepliktige som lå i skjul, slik som i skogene ved Lifjell, Skien-området, Seljord og Brevi, men med høyst varierende resultater.⁹⁸

Riksfullmektigens kontorer i Parkveien 8 ble sprengt og skadet av Oslogjengen den 27. august.⁹⁹ Anslaget var det foreløpig siste i rekken av Milorg-operasjoner mot arbeidsformidlingen. Sabotasjeaksjonene ga Astrup en føling med hvordan motstandsbevegelsen det siste året hadde vokst til en alvorlig trussel mot hans virksomhet. Riksfullmektigen innstilte seg på å gå tilbake til arbeidsformidlingens vanlige praksis utenom arbeidsmobiliseringsaksjonene: individuell innkalling av nordmenn i all stillhet. Registreringsskjemaer hadde han i sinne å styre unna. Ved å velge denne forsiktige fremgangsmåten håpet Astrup å gå klar av flere aksjoner fra Milorg. Mangelen på et utførlig kartotek over alle nordmenn i arbeidsfør alder var en alvorlig brist, erkjente Astrup, men ikke noe som kunne stoppe ham. Han

94. Norges hjemmefrontmuseum (NHM), Erik T. Poulssons privatarkiv (NHM 53). Stopp arbeidsinnsatsen, 13.6.1944.

95. RA, L-sak Christian Astrup. Brev C. Astrup til V. Quisling, 10.6.1944.

96. RA, L-sak Christian Astrup. Notat av C. Astrup, 12.7.1944.

97. L-sak Christian Astrup. Avtale datert 18.7.1944 i RA,

98. Borgersrud 2012: 504–505.

99. Barstad 1975: 138.

beordret flere fylker til å bygge opp en oversikt over sine arbeidsføre ved hjelp av dokumentasjonen som offentlig sektor hadde tilgjengelig.¹⁰⁰

Heller ikke med sine nye metoder klarte NS-myndighetene å tilfredsstille de tyske kravene om mer arbeidskraft. I oktober 1944 vedgikk Astrup at utskrivningene til Nasjonal arbeidsinnsats hadde kjørt seg fast.¹⁰¹ Utover høsten 1944 begynte mange av de flyktede registreringspliktige å vende hjem. De tok sjansen på å ikke pådra seg represalier.¹⁰² Et signal om at det var trygt å gjøre, kom med næringsminister Alf L. Whists meddelelse den 14. november 1944 om at amnesti var gitt til alle som lå i dekning.¹⁰³ Hans erklæring innebar at NS-myndighetene en gang for alle ga opp kampen for å tvinge årsklassene inn i arbeidsinnsats. Uten tysk politibistand hadde de vist seg ute av stand til å sette makt bak sine bestemmelser. For Astrup representerte partiets fulle kontroll over arbeidsformidlingen den eneste veien mot bedre resultater. Synet delte han med de arbeidspolitisk ansvarlige i Rikskommissariatet. Ut fra denne logikken satte riksfullmektigen høsten 1944 i gang en utrensning av det Johlitz anså for «fiendtlig innstilte tjenestemenn og ansatte ved arbeidskontorene» og erstattet dem med «pålitelige, kvalifiserte NS-medlemmer».¹⁰⁴ Den halvparten av distriktskontorlederne som ikke tilhørte Nasjonal Samling ble følgelig avløst av partifolk. Riksfullmektigens egen stab, direkte underlagt Sosialdepartementet, bestod også utelukkende av NS-medlemmer. Med denne i ryggen klarte Astrup å sjalte ut Direktoratet fra alle anliggender som hadde med tvangsutskrivninger å gjøre.

Etter at Quislings arbeidsmobiliseringsprosjekt havarerte hadde Astrup ingen andre forslag enn å forby en rekke virksomheter og iverksette enda mer drastiske stengningsaksjoner.¹⁰⁵ Aksjonene fortsatte etter hvert som stadig nye tyske byggeplasser ble avvirket, og arbeidsløsheten steg merkbart ved begynnelsen av 1945, for første gang siden innføringen av Nasjonal arbeidsinnsats.¹⁰⁶ Resultatet ble fort at ansatte i foretakene som politiet stengte, ikke ble utskrevet til nytt arbeid, men gikk ut i varig arbeidsløshet. Denne kjensgjerningen førte til at man også internt i Nasjonal Samling begynte å se det uhensiktsmessige i aksjonene.¹⁰⁷ Rikskommissariatet måtte på samme tid konstatere at avtalen mellom Astrup og Marthinsen ikke hadde båret frukter, blant annet fordi Statspolitiet hadde hendene fulle med andre oppgaver og det norske Ordenspolitiet ikke utviste tilstrekkelig samarbeidsvilje. Fortegnelser ved arbeidskontorene og andre offentlige kontorer som skulle brukes som til utarbeidelsen av arbeidsbøkene, ble over hele landet ødelagt eller stjålet av motstandsfolk. Også Rikstrykdeverkets materiale led i en del tilfeller samme skjebne. Johlitz innså at motstandsarbeidet gjorde det umulig for Astrup å foreta seg noe mer med planene og fikk Terbovens tilslutning til å innstille prosjektet.¹⁰⁸

100. RA, L-sak Christian Astrup. Fortrolig notat av C. Astrup, 5.12.1944.

101. RA, Næringsdepartementet, Ministerens kontor, Daa 5b. Notat av Lars Hasvold, 10.10.1944.

102. Kjeldstadli 1959: 301.

103. Meddelelse fra minister Alf L. Whist, Fritt Folk, 14.11.1944.

104. RA, OT1, E3d 9. Foredrag F. Johlitz ved RK-konferansen, 24.1.1945.

105. RA, Næringsdepartementet, Ministerens kontor, Daa 5b. Notat av Lars Hasvold, 10.10.1944.

106. Statistisk Sentralbyrå 1946: 326–327.

107. RA, Førerens og ministerpresidentens kanselli (S-1006), 72. Brev Odd Fossum til V. Quisling, 14.2.1945.

108. RA, OT1, E3d 9. Foredrag F. Johlitz ved RK-konferansen, 24.1.1945.

TVANGSARBEID: EN AVSLUTNING

Trinnvis ble det de første okkupasjonsårene innført lovgivninger som innskrenket nordmenns muligheter til å være herre over egen situasjon i arbeidslivet. Utfallet ble reguleringen av tvangsarbeid og for mange et ufrivillig arbeidsforhold hos okkupasjonsmakten. 8. oktober 1940-forordningen tillot bare inndragelse av arbeidsløshetsstrygden som sanksjonsmiddel. Annerledes ble det med neste forordning, av 9. juli 1941, som kriminaliserte nordmenn som nektet å etterkomme innkallingen, saboterte arbeidet eller forsøkte å bryte med arbeidsgiveren. Disse risikerte, foruten å hentes til arbeidsplassen med politimakt, å bli stilt for norske domstoler. Denne lovmessige vendingen innførte fysisk tvang og regulær straff som virkemiddel for å sikre tilgang til og holde på arbeidskraften. Norske arbeidere kunne ikke avslutte arbeidsforholdet på normale måter. Normalt ble nordmenn tvangsutskrevet for en periode på seks måneder, men ikke sjelden ble tjenestetiden deres forlenget både en og to ganger dersom den tyske arbeidsgiveren ønsket det, uten at arbeiderne selv fikk noen innflytelse over beslutningen.

Tvangsarbeid ble også Tysklands virkemiddel for å regulere lønnsnivået i Norge. Okkupasjonsmyndighetene hadde til hensikt å bevare den norske økonomien i en mest mulig sunn stand, slik at den kunne nyttes enda lenger til å fremme tyske formål, men store summer fortsatte å bli tappet fra Norges Bank for å finansiere okkupasjonen.¹⁰⁹ Innledningsvis tilbød tyskerne sjenerøse lønner for å lokke til seg arbeidskraft, og hadde ellers et pengeforbruk som på sikt truet den økonomiske stabiliteten. Ved å presse lønningene ned ble også presset på den norske økonomien lettet, selv om det betydde at nordmenn tvangsutskrevet til den store bygg- og anleggssektoren måtte klare seg med beskjedne inntekter, gjerne langt lavere enn hva som kunne opprettholde deres tilvante levestandard.¹¹⁰ Også i denne saken viste nazifiserte norske institusjoner seg beredt til å følge tyske diktat og innrette seg etter det faktumet at okkupasjonsmakten brukte norske statlige midler til egne formål. Historien om de norske tvangsutskrevne arbeiderne gir Nasjonal Samlings administrative og politiske kollaborasjon med de tyske okkupasjonsmyndighetene nye fasetter.

Tyske okkupasjonsmyndigheter opptrådte generelt tilbakeholdent i arbeidsformidlingspolitikken og nøyde seg med å være en stille tilrettelegger for et system som tross alt betjente deres arbeidskraftbehov. Det ønskelige for dem var at norsk lovgivning ble innført og anvendt for å bane veien for tvangsdirigering av norsk arbeidskraft, først og fremst ut fra tanken om at nordmenn ville respektere norsk lovgivning mer enn tyske krav. Et underliggende motiv var også at NS-myndighetene da fikk ta støytten for tvangsutskrivningenes forskjellige negative følger.

Utad knyttet Nasjonal Samling seg politisk tett til tvangsutskrivningene, som partifolk i norsk statsforvaltning administrativt planla og utførte, men som okkupasjonsmakten i alle praktiske henseender gjennomførte. Krefter i partiet ble på statlig, institusjonelt og individuelt nivå aktive pådrivere for et prosjekt som i utgangspunktet var okkupasjonsmaktens hjertebarn. NS-myndighetene forsøkte også i det lengste å holde liv i mobiliseringsinnsatsen, og røpet dermed hvor prestisjetungt prosjektet var for dem. Nasjonal Samlings nøkkelrolle førte over tid til at forsøkene på å gi tvangsutskrivningene et omsvøp

109. Se bl.a. Paulsen 1974.

110. RA, Næringsdepartementet, Ministerens kontor, Daa 3. Notat Næringsdepartementet, 11.8.1943.

av legitimitet, møtte veggen. Gjennom motstandsbevegelsens aksjoner og holdningsskappende arbeid viste det seg mulig å velte rekrutteringsbestrebelsene, men fortsatt uten at motstand og motvilje var en sterk nok kraft til å forhindre at flere titusen nordmenn forble i arbeidstjeneste for okkupasjonsmakten helt frem til krigens slutt, da Tysklands og NS-statens sammenbrudd naturlig nok også betydde slutten for arbeidslovgivningene innført under okkupasjonsårene.

Siden den første store arbeidsmobiliseringsaksjonen mislyktes delvis og den andre slo helt feil, blir det betimelig å spørre om også okkupasjonsmaktens tvangsutskrivningsprosjekt som helhet var mislykket. Nærmere 30 000 nordmenn arbeidet for OT. Godt over 90 prosent av dem var tvangsutskrevet. OT var den desidert største tyske arbeidsgiveren for nordmenn. Totalantallet tvangsutskrevne nordmenn ved andre tyske institusjoner kan neppe ha vært stort flere enn antallet OT rådet over. Da blir det rimelig å anslå at et sted mellom 50 000 og 60 000 tvangsutskrevne nordmenn havnet ved tyske arbeidsplasser i løpet av krigen.¹¹¹ Antallet var åpenbart langt lavere enn det okkupasjonsmakten kunne ha ønsket seg, men utgjorde samtidig et vesentlig tilskudd til dens samlede disponible arbeidsstyrke. Fra 1941 og utover kunne ikke tyske aktører innenfor byggesektoren tilby arbeidsplasser som var tilnærmet attraktive, også om vi ser bort ifra at tanken på å skulle arbeide for fienden i seg selv virket frastøtende for den store massen nordmenn. Tilværelsen som tvangsutskrevet arbeider inneholdt en rekke skjemmende innslag: tungt, uvant utearbeid. Enkle og til dels kummerlige boforhold. Et strengere regime som ga begrenset rom for individuell frihet. Og på toppen av det hele et måteholdent lønnsnivå. Kort sagt handlet det om en arbeidsgiver som stilte store krav til de tvangsutskrevne, men som ga lite tilbake. Under slike rammebetingelser var det mest nød som kunne motivere nordmenn til å melde seg frivillig til tysk arbeid.

Nå var det heller ikke noe mål for okkupasjonsmakten å tilby gunstige, forlokkende betingelser til norske arbeidere. Tvangsarbeid var jo nettopp en utvei valgt for å slippe slike bestrebelsler. Tvungen rekruttering ble åpenbart sett på som et mindre belastende alternativ enn å bruke ekstra ressurser på å forsøke å styrke tilstrømningen av frivillige. De tvangsutskrevne befant seg vanligvis allerede i ansettelsesforhold da innkallingen kom. Mange av dem hadde stillinger innenfor handel og kontor. Et par år inn i okkupasjonen var det også lite sannsynlig at denne gruppen selv ville ha valgt å bytte ut sine arbeidsgivere med okkupasjonsmakten. Med tvang sikret tyskerne seg norsk arbeidskraft i antall de ellers ville ha måttet se langt etter.

Norsk motstandsarbeid ødela riktignok for tvangsrekrutteringen av arbeidere det siste okkupasjonsåret, men akkurat det kunne kompenseres for ved å holde på den eksisterende norske arbeidskraften enda lenger. I takt med den intensiverte motstandsaktiviteten rømte nordmenn i økende antall fra sin tyske arbeidsgiver, noe som bidro til å desimere okkupasjonsmaktens norske arbeidsstyrke ytterligere. I OTs tilfelle utgjorde imidlertid den norske kontingenten arbeidere fortsatt anselige 15 000 like før kapitulasjonen, etter sensommeren

111. Fra høsten 1942 førte OT kartotek over sine norske arbeidere. Disse er bevart og befinner seg i dag i RA, OT1, O6 1–28. Av kortene fremgår det hvem som var tvangsutskrevet. Kartoteker og registre over norske arbeidere hos andre tyske institusjoner, inkludert Wehrmacht, ser ikke ut til å ha overlevd krigen. Grovanslaget over totalantallet norske arbeidere tilknyttet okkupasjonsmakten, frivillig eller ufrivillig, må derfor heller ta utgangspunkt i tilgjengelige personellstatistikker, som for det meste også finnes i OT-arkivet.

1944 å ha nådd toppen med 20 000. Slik sett kan tvangsarbeidspolitikken fra tysk ståsted betegnes som en betinget suksess, enda mer siden det var NS-staten som ble den politisk mest skadelidende parten i det hele. Utskrivningene inngikk i et program som vokste seg stort og som etter hvert slo sprekker, men som ikke kollapset.

For tyskerne fremstod nordmennene som den lettest tilgjengelige arbeidskraften. Bare da denne kilden kom til kort, supplerte okkupasjonsmakten arbeidskraften med krigsfanger, andre fanger og utenlandske sivile arbeidere. Nordmennene som ble omfattet av tvangsutskrivningene og som lydig møtte opp til arbeidet, hadde ofte en vanskelig tilværelse i vente, særlig hvis de ble sendt til arbeidssteder i Nord-Norge. Leirene de ble innkvartert i var gjerne kummerlige, forpleiningen kunne være enkel og til dels dårlig, og klær tilpasset klimaet og arbeidssituasjonen tilgodeså ikke tyskerne dem med. Det manuelle, ufaglærte arbeidet de vanligvis ble satt til var også uvant for riktig mange av de tvangsutskrevne. Disse nordmennenes erfaringer hører til en heller trist sosialhistorie, men samtidig et annet kapittel av norsk arbeidshistorie i årene 1940–1945.

LITTERATUR

- Barstad, T.A. (1975). *Sabotasjen i Oslo-området 1944–1945*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bohn, R. (2000). *Reichskommissariat Norwegen «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*. München: Oldenbourg.
- Borgersrud, L. (2012). *Like gode nordmenn? Den norske militærfascismens historie. Bind 2*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Dahl, H.F. (1992). *Vidkun Quisling. En Fører for fall*. Oslo: Aschehoug.
- Gjelsvik, T. (1977). *Hjemmefronten. Den sivile motstanden under okkupasjonen 1940–1945*. Oslo: Cappelen.
- Justisdepartementet (1942). *Lover og forordninger m. v. 1939–1941*. Oslo.
- Kjeldstadli, S. (1959). *Hjemmestyrkene. Hovedtrekk av den militære motstanden under okkupasjonen*. Oslo: Aschehoug.
- Klemann, H. & Kudryashov, S. (2012). *Occupied Economies*. London/New York: Bloomsbury.
- Larsen, S.U., Sandberg, B. & Dahm, V. (red.) (2008). *Meldungen aus Norwegen. 1940–1945. Bind 2*. München: Oldenbourg.
- Luihn, H. (1986). *Arbeid og samfunn. Arbeidsmarkedspolitik i Norge gjennom 100 år*. Oslo: NKS-forlaget.
- Norsk Bygningsarbeiderforbund (1942). *Melding om Forbundets virksomhet 1941*. Oslo.
- Nøkleby, B. (1992). *Josef Terboven. Hitlers mann i Norge*. Oslo: Gyldendal.
- Nøkleby, B. (2016). *Hitlers Norge. Okkupasjonsmakten 1940–1945*. Oslo: Cappelen Damm.
- Paulsen, H. (1974). Tysk økonomisk politikk i Norge 1940–45. I Dahl, H.F. (Red.), *Krigen i Norge*. Oslo: Pax.
- Sanengen, A. (1950). Kampen mot AT og arbeidsmobiliseringen. I *Norges krig 1940–45. Bind 3*. Oslo: Gyldendal.
- Statistisk Sentralbyrå (1946). *Statistisk årbok for Norge 1943–1945*. Oslo.
- Tuveng, M. (1946). *Arbeidsløshet og beskjefthet i Norge før og under krigen*. Bergen: Chr. Michelsens institutt.